

ADATTÁR

Gombfa-faragás a háromszéki Bodoson

Bodoson¹ csaknem minden *gombfát*² a 76 éves Józsa Miklós készít el³. Hozzámennek, ha valaki meghal a faluban és megkérlik, hogy készítse el a gombfát. Ilyenkor még a legsürgősebb munkát is abba kell hagyni, mert ezt már úgy kívánja az illendőség.

Többnyire a halot-as ház udvarán faragnak. Sokszor azonban székéren viszik el a még faragatlan fát vagy lánccal megkötve vontatják el a faragó portájára.

A gombfa-faragás *kaláka* munka; pénzt nem szokás érte elfogadni. Nem is volt sohasem példa arra, hogy valaki pénzt kért volna az ilyen-fajta munkáért, mert azt nagyon nagy szégyennek tartanák⁴. A faragásban egy fő irányító van, míg a *nagyolás*ban többen is segédkeznek.

A gombfa anyaga Bodoson mindig *cserefa*⁵. Azt tartják, hogy egy fa se állja olyan jól az időt, mint ez. Más falvakban szívesen faragnak, más, elsősorban szilvafából is (Erdőfüle, Nagybacon).

A kifaragatlan cserefát felteszik a faragó *ászokra*, mégpedig közepe tájára, hogy minden irányból jól hozzá lehessen férni (13. kép). A faragó ekkor hozzákezd a *nagyoláshoz*; ennek legfontosabb eszköze az egy méter hosszú nyelű *faragó fésze* (1. kép). A nagyoló hátrafelé áll neki a fának, és egy-egy helyre két-három vágást tesz. Amikor így egyszer végig ment, csak akkor veri le a félig már lehasogatott darabokat. A nagyolásnak a célja a fában lévő kisebb elferdülések lefaragása.

¹ Bodos, Erdővidéknek eredetileg Miklósvárfiszékhez tartozó kis faluja (628 lélek), mely Nagybacontól 3 kilométerre van. Elzárt helyzete miatt temetője az egész Erdővidéken a legtöbb sajátosságot őrizte meg. Az itt közölt anyagot 1942 és 1943 nyarán gyűjtöttem.

² Az egész Erdővidéken *gombfának* nevezik a fából készült sírjeleket. A kopjafa ezen a vidéken más jelentéssel él és élt. Ezzel a kérdéssel »Az erdővidéki temetők« című kéziratban lévő dolgozatomban foglalkozom.

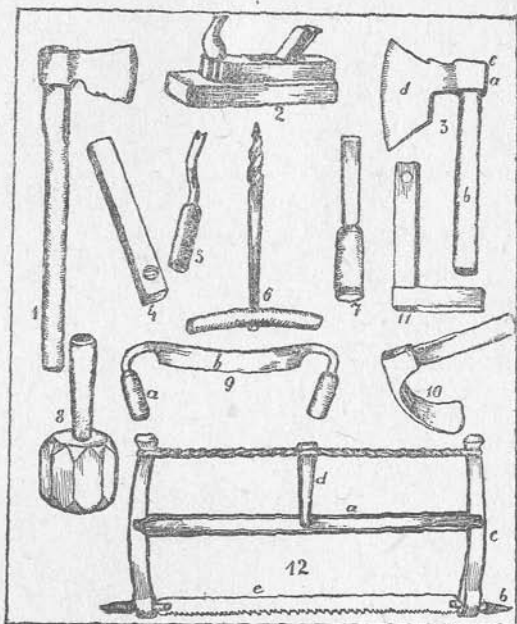
A szerkesztő valószínűnek tartja, hogy a népi kiejtésben a *gombfa* szónak *gompfa*, illetőleg még inkább *gomfa* alakja lehet.

³ A temetők sírjeleivel sokan foglalkoztak ugyan, de faragásukról csak kevesen emlékeznek meg. Jóformán csak a kalotaszegi Nyárszóról van részletesebb leírásunk [Cséte Balázs, Temetés a kalotaszegi Nyárszón: Ethn. LIII (1942), 201—3]. Kalotaszeg a gombfás temetkezésnek Erdővidékhez hasonló másik központja.

⁴ Kalotaszegen Nárszón sem fizetnek a faragónak [Ethn. LIII (1942) 201]. De Magyarvalkón már asztalos és ácsmester készíti a fejfát [Nagy Jenő, Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón: Ethn. LIII (1942), 141].

⁵ Vö. Buzásbesenyő: Ethn. XXIX (1918), 104.

A nagyolás elvégzése után válik el, hogy mit is lehet a gerendából csinálni. Ha a faragó *embelejbe való munkát* (csinos, tisztes) akar készíteni, a gerenda egy-egy oldalának legalább 16—18 cm-esnek kell lennie. Már előre úgy választják ki a fát, hogy lehetőleg ne legyen *bog* benne, ha mégis akadna, akkor azt nem szedik ki. Ha a fentebbi méretnél kisebb a gerenda, akkor nagyobb dísz nem lehet rajta kifaragni. Ilyenkor csak a nemet és kor mutató jel kerül a gombfa tetejére, a többi része pedig símán marad. Így keletkeznek a gombfák kevésbé faragott, egyszerűsített alakjai.

1. Nagyoló fésze, 2. simító gyalu, 3. faragó fésze (részei: a) foka; b) nyele; c) háta; d) táblája), 4. méter, 5. írókés, 6. furu, 7. véső, 8. bunkó, botunka, botóka, 9. kézvonó, 10. szalu, 11. derékszög, 12. félkész fűrész (részei: a) fűrész köz; b) csap; c) ráma; d) feszítőfa; e) fűrészlap).

Ha a gerenda elég vastag, a faragó előveszi a *metret* (4. kép) és pontosan beosztja a fát, hogy hova milyen díszítés kerüljön. Először is megjelöli, hogy meddig lesz az *ajja*, amely a földre kerül s amelyet már korábban is faragatlanul hagyott. Majd a *felíratnak* való részt méri ki, ezen felül a többi megmarad a gombfa *ostorhegyének*. Így hívják a legelső faragott részt, de aláiban *ostorhegyű* minden, ami fokozatosan elkeskenyedve végződik. Miután mindezt ceruzával kijelölte, végül az ostorhegyet osztja be, hogy hova kerül a *kihajtás*, a *gomb*, a *behajtás* vagy a *csillag*. Ezeket nem rajzolja elő, csak éppen beosztja, hogy a fából ki ne fogyjon és szép arányos legyen a gombfa.

Ezután kezdődik csak a tulajdonképpeni faragás; ennek legfontosabb faragó eszköze a *faragó fésze* (3. kép). Néha *bárdnak* is nevezik, de az előbbi megjelölés általánosabb. Körülbelül 40 cm hosszú, befele

görbülő nyele van, hogy a faragó keze oda ne ütődjék a fához és ne vigye le a bőrt minduntalan. Régebben a cigányok csinálták, ma már ez is jobbadán gyári áru. Részei: a) *nyaka*, ebbe jár bele b) a *nyele*; c) a *háta*; d) a *lapja* vagy *táblája* a legfontosabb része, mert ettől függ a bárd jósága.

Legelőször azt a bevágást készítik el, mely közvetlenül a felirat felett van; ezután felfele haladva egymásután készülnek el az ostorhegy díszítései olyan sorrendben, ahogy a faragó előzőleg beosztotta.

Az ostorhegy elkészítésekor nélkülözhetetlen a *félkészfürész* (12. kép), kell a *kivagdáláshoz*, a *lapockázáshoz* és a *gombozáshoz* egyaránt. Kezeléséhez nagy gyakorlat szükséges, mert ha egy kicsit is túlvágnak vele, már is elrontották az egész gombfát. A félkészfürész egyes részei: a) a *fürészköz*, b) végén van a *csap*, c) két oldalon van a *ráma*, d) a *feszítőfa* a kötélbe nyulik bele és a ráma kifeszítésére is szolgál, ugyanez tartja feszesen a *fürészlapot* is.

A *csillag* kifaragásához először egy kockát alakítanak ki, ennek jobb felső és bal alsó sarkát behasítva és lefaragva készítik el ezt a motívumot.

A gombfa *ki- és behajtása* tulajdonképpen egy bevágással kezdődik; és ezt tovább faragva ki-, illetőleg befelé hajlítják. A nehezen hozzáférhető helyeken *kézvonóval* (9. kép) faragják le szép símára.

A *szalu* (10. kép) a *lapockák kilapittására* szükséges. Ugyanezt a szerszámot használják a kerékfal és a kötött kapu egyes részeinek elkészítéséhez is⁶. A szalu többnyire cigány munka, csak újabban készítik a gyárak is. A régi világban *fülei vasból* csinálták. A lapockát, mely többnyire kettősen fordul elő, nagyon nehéz elkészíteni; különösen azért, mert a fát nagyon el kell vékonyítani. Ha *száraz repedés* akad benne, akkor úgy elhasadhat a fa, hogy az egész munka könnyen kárba veszhet.

A *vésőt* (7. kép) kisebb figurák elkészítésére használják, olyan helyeken, ahova másfajta eszközökkel nem lehet hozzáférni. *Bunkó*, *botunka* vagy *botóka* (8. kép) annak az eszköznek a neve, mellyel a vésőt ütik; 25 cm hosszú nyele van, otthon házilag készítik.

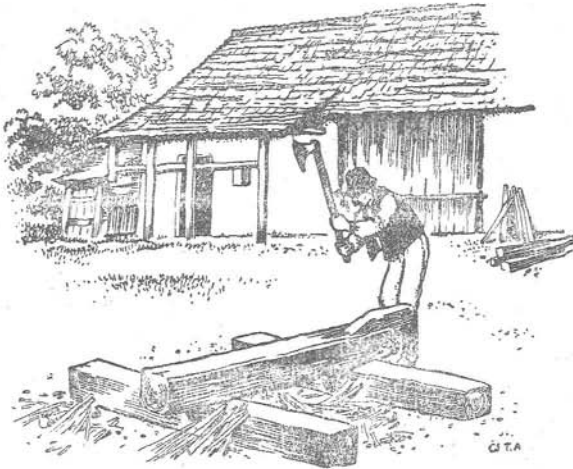
A *tulipánt* elkészítése is elég nehéz munka, különösen akkor, ha szépen kifelé hajló szirmai vannak. Bodoson az is szokásban van, hogy nemcsak a szirmokat, hanem a benne levő bibét is kialakítják. A kis darab fából külön kialakított bibét a tulipánt közepébe egy furóval (6. kép) csinált kis lyukba illesztik bele.

Az így elkészült ostorhegyet rendes asztalos *simító gyaluval* (2. kép) szép símára legyalulják, mert így tovább tart a gombfa. Ekkor simítják le a feliratnak való részt is. Legutolsónak marad a *köldök* kifaragása. Ennek az aljáig kerül földre a gombfa. A *köldök* — amint mondják — *ojan formáji dolok, hogy ne végzőggyék ojan etyszerüen*. Hasonló köldököt a kapulábakon is találunk.

⁶ Haáz Ferenc, Udvarhelyszéki famesterségek: Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. 1942. II. 1. 165 és kny. 49 (neve itt *hargas fejsze*).

A bodosi gombfák közül már messziről meg lehet ismerni, hogy melyik alatt nyugszik férfi, asszony, gyerek vagy serdülő lány⁷. A többi erdővidéki temetőekben a nemet és kort mutató jeleket ilyen következetességgel sehosem találjuk meg.

A férfi gombfájának ismertetőjele a *sapka*. Ennek többféle alakja is van. Leggyakoribb az olyan, mely egy négyszöghöz hasonló, a tetején egy kis szár van, olyanféle, mint a kis gyerek sapkáján szokott lenni. De a férfi gombfájának *bajusszá* is van⁸. Ez a felirat felett lévő bevágáson helyezkedik el. Középen egy kis háromszögszerű bemetszés van, mintegy a száját jelképezve, ebből indul ki mind a két oldalra a *kiserítéd bajusz*. Ezt még akkor is feketére festik, ha egyébként festetlen marad az egész gombfa. A környező falukban a bajusz nem mindenütt él eredeti jelentésében, annyira, hogy néhol már női gombfákon is előfordul.

A gombfa nagyolása

Az asszony gombfájának ismertetőjele a *konyty*. Ez vastagabb vagy vékonyabb félholdalakú díszítmény. Mint díszítőelemet nemcsak a temetőben, hanem az erdővidéki léces kapukon is sok helyt megtaláljuk. Általánosan ismerik Bodoson is.

A leánynak és fiatal asszonynak (kb. 25 éves korig) *tulipánt* jár. De néha a kisgyerek gombfájára is ezt faragják, különösen a kislányokéra.

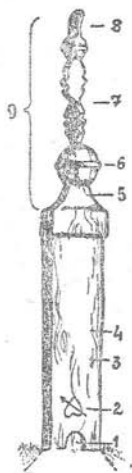
⁷ Az erdővidéki gombfák nemet és kort jelentő jeleivel Szinte Gábor foglalkozott [Kopjafák a Székelyföldről: NéprÉrt VI, 91–102]. A tőle feljegyzett jeleket jórészt megtaláltam, de azokhoz Bodoson egészen más jelentés fűződik, mint, amelyeket Szinte közöl.

⁸ A gombfa bajusztát Szinte is észrevette, de egyszerű cirádának, renaissance elemnek könyvelte el [i. h.].

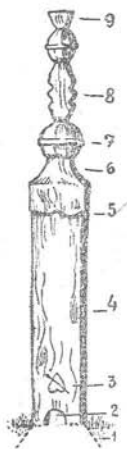
A *bimbó*hoz hasonló jel mindig kisgyermeket jelent. Bodoson ez elég ritka, de azért ismerik ezt a jelentését.

A bodosi gombfákra nagyon kevés vésett díszítés kerül. Ezek közé tartozik a fordítva ábrázolt és jobbról balra nyíllal átlótt szív⁹. Itt-ott kettős nyíllal átlótt szívet is láttam. A nyilak szára egymással párhuzamos és a váratlan halál jelölésére használják (nemcsak öngyilkosságot vagy gyilkosságot jelent, hanem más hirtelen jött halált is). Egy-egy lefordított koszorú vagy szomorúfűz kezdetleges ábrázolása kétségtelenül elárulja, hogy ezek nem régi jövevények a bodosi gombfákon.

Ha már teljesen elkészült a gombfa, sor kerül a felírásra is. A betűket ceruzával nem jegyzik elő, hanem a faragó a vésőhöz hasonló *írókés*szel (5. kép) rakja szépen egymás mellé a gömbölyű betűket. Többnyire már előre feketére mázolják a felirat helyét, így a rávéssett betűt a fa eredeti sárga színe szépen visszatükrözi. Az ilyen feliratot elég sokáig el lehet olvasni; 8—10 éves feliratokon még alig látszik az idő rongálása.

14. kép. *Bodosi gombfa.*
1. Köldök. 2. Szív. 3. Törzs.
4. Felirat. 5. Nyak. 6. Gomb.
7. Kettős lapocka. 8. Konty.
9. Ostorhegy.

15. kép. *Férfi gombfája Bodoson.* 1. Láb. 2. Köldök. 3. Szív. 4. Törzs. 5. Bajusz. 6. Nyak. 7. Gomb. 8. Eggyes lapocka. 9. Sapka.

A sírfeliratokat Bodoson Józsa Miklós maga készíti, mégpedig úgy, hogy előveszi a zsoldárt, és a szép kifejezéseket kiszedegetve belőle, verses alakba fonja össze. Így a legtöbb verses feliratnak bibliai íze van. Hadd álljon itt mintának egy a Józsa Miklós készítette feliratokból: *Dávid István / né Józsa Erzsé / bet nyugszik itt / aki Élt 20 évet / meghalt 1934 / November 15 / Férjem ne sírj / az égre nézz ot va / gyok nem ér / het vész Mit el vesz / a muló idő Él az / Isten megadja Ó Nézz fiam a / magos Égre ott / van szived reménysége / gyere hoz / zám kis gyermekekem Nug / odj a keblemen /.*

⁹ László Gyula [A honfoglaló magyar nép élete Bp. 1944. 490.] felhívja arra figyelmet, hogy a honfoglaló magyarság a halál utáni életet a földi élet megfordítottjának képzelte. Talán ennek egyik késői emléke őrződött meg a bodosi gombfák fordított szívábrázolásában.

A gombfák festése¹⁰ nem általános és Józsa Miklós elbeszélése szerint sohasem is volt elterjedt szokás Bodoson. A kiálló részeket díszítményeket bekenik ugyan fekete festékkel, ez azonban az első eső alkalomával nagyjából lemosul. A férfiak gombfájának bajuszát mindig feketére festik; ez mivel szélből, naptól és esőtől inkább védett helyen van, még évtizedek múlva is jól látszik. Ujabban szokás a gombfákat kátránnyal feketére is behúzni, de ez sem általános. A bodosi temetőben van egy fehérre festett gombfa is, ez azonban egész új keletű.

Az egész Erdővidéken, és így Bodoson is szokásos az, ha a leány más faluba megy férjhez és ott meghal, akkor a szülőfalujának faragói otthoni szokás szerint készítik el gombfáját. Ez a szokás a gombfaformák falunként eltérő változatainak kiegyenlítődesét elősegíti.

A gombfát azalatt, míg a halott ki van terítve mindig el kell készíteni, hogy a temetőbe a halottal együtt vihessék ki.¹¹

BALASSA IVÁN

Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI—XIX. századból

Bár a néprajzi jelenségek kutatói mindig felhasználták a rendelkezésre álló írott vagy nyomtatott emlékekben rejtőző néprajzi anyagot, mégis az egyes néprajzi kérdések megoldatlansága, sőt részben megoldhatatlansága sokszor azzal magyarázható, hogy az ilyen szerű gyűjtés és felhasználás nem volt tervszerű és módszeres [vö. Ethn. 1940. 188 és kny. 1]. A levéltári kutatómunka során lassanként gyűjtött anyagból kiadott eddigi közleményeim¹ megjelenése óta a kiadványokat kiegészítő anyag gyűjtögetése közben mindegyre találok olyan forrásokkal, amelyekben — egyebek mellett — néprajzi szempontból is értékes, könnyen kibányászható nyersanyag rejtőzködött. Noha levéltári kutatómunkám más, történeti és nyelvezeti szempontú volt, egyes (főként néprajzi) vonatkozásokban nem tudtam ellentálni a forrásokból elért gazdag anyag csábításának. Így már csaknem két évtizede egyre fokozódó érdeklődéssel és rendszerességgel jegyeztem ki a jobbágy- és szellérösszeírásokból azokat a népi mesterkedőket és tisztségviselőket, akiknek nevét az összeírások, birtok- és vagyoneleltárak (urbariumok, conscriptiók, inventariumok) megőrizték.

Egy előbbi adatközlésemben² mutatóban már közzétettem Erdély egyik érdekes, néprajzi és népnyelvi szempontból valamennyire zártnak tekinthető

¹⁰ A gombfák festéséről bővebben, az Erdővidékre is vonatkoztatva: Balassa Iván, A magyar gyász-színek kérdéséhez: Ethn. LVI (1945), 69—70.

¹¹ Az eredeti fényképfelvételeim nyomán készített rajzokat Csikós Tóth András tanár úrnak itt is megköszönöm.

¹ L. pl. Herepei János és Szabó T. Attila, Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak: Erd. Tud. Füzet. 107. sz. — Szabó T. A., Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és farazárak: i. h. 108. sz. — Lj még alább id. közleményem.

² Kalotaszegi mester- és foglalkozásnevek a XVII—XIX. századból: Ethnographia—Népelet LI (1940), 188—95 és kny.